

MEMLÛK DÖNEMİ TÜRKÇE SÖZLÜKLERİNİN YAPISI

THE STRUCTURE OF TURKISH DICTIONARIES IN MAMLUK PERIOD

Sami BASKIN*

Özet

Memlûk devleti, 1250 yılında Mısır ve çevresinde çoğunluğu Türklerden oluşan kölelerin kurduğu bir devlettir. Yavuz Sultan Selim'in Ridaniye Seferine (1517) kadar hüküm sürmüştür. Halkının çoğu Arap olan bu devlette idareciler Türk'tür. Saray dili de Türkçedir. Bu yüzden Memlûklular döneminde halkın Türkçe öğrenmeye tevecçülüğü fazladır. Bu tevecçühe cevap verebilmek amacıyla dönemin eğitim öğretim anlayışına uygun olarak iki dilli dil bilgisi-sözlük diye adlandırılacak eserler hazırlanmıştır. *Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk, Ed-Dürretü'l-Muđiyyeti fi'l-Luğati't-Türkiyyeti, Et-Tuħfetü'z-Zekiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğali, El-Ķavâniniü'l-Külliiyye Li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye* vb. kitaplar bu türdendir.

Bu çalışmada, Memlûk döneminde (13-15. yy) Araplara Türkçe öğretimi amacıyla yaygın biçimde kullanılan eserler hazırlanma biçim ve yöntemleri bakımından karşılaştırmalı olarak incelenmiştir. Böylece Memlûk döneminin eserleri arasındaki yapısal fark ve benzerlikler ortaya çıkarılmıştır.

Anahtar Sözcükler: Memlûk Dönemi, Dil Bilgisi-Sözlük, Türkçe Öğretimi.

Abstract

Mamluk State was founded by slaves mainly composed of Turks in 1250 in Egypt and around. It reigned over until Yavuz Sultan Selim's Ridaniya Expedition (1517). In this state most of which consists Arabs ,executives were Turks. House Language was Turkish. Therefore, during Mamluk period people showed a considerable tendency to learn Turkish. With the aim of explaining this tendency, in accordance with the education conception of that period, works which may be named as the bilingual grammar-dictionary were prepared. Books like *Kitâbu'l-İdrâk Li-Lisâni'l-Etrâk, Ed-Dürretü'l-Muđiyyeti fi'l-Luğati't-Türkiyyeti, Et-Tuħfetü'z-Zekiyye fi'l-Luğati't-Türkiyye, Kitâb-ı Mecmû'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğali, El-Ķavâniniü'l-Külliiyye Li-Zabti'l-Lugati't-Türkiyye* are of this type.

In the study, works mainly used with the purpose of teaching Arabs Turkish Language in Mamluk period (13-15. century) were analysed comparatively in terms of preparation formats and methods. Thus, structural

---

* Dr., Recep Tayyip Erdoğan Üniversitesi, Rektörlük Örgütü

differences and similarities among works of Mamluk period have been uncovered.

Keywords: Mamluk Period, Grammar-Dictionary, Teaching Turkish.

Giriş

Türkler, Memlûk sahasına 7. yüzyıldan itibaren gelmeye başlamışlar. Zamanla bu bölgede nüfusları ve etkinlikleri artmıştır. Buna paralel olarak bu coğrafyada, kendileri ile çeşitli şekillerde temas etmiş komşularına, o günün siyasî şartları gereği, Türkçeyi öğretmek ve tanıtmak ihtiyacı duymuşlardır (Öner, 1998: XIX). Bu ihtiyacı karşılamak için de 13. yüzyıldan itibaren Türkçe öğretimine yönelik çeşitli eserler yazılmıştır. Yazılan bu eserler, hem Türkçenin kurallarını açıklayan birer dil bilgisi kitabı, hem de söz varlığını listeleyen birer sözlük mahiyetindedir. Bu yüzden bu eserler Türk dili tarihi, Türk eğitim tarihi ve Türk sözlükçülük geçmişi açısından önemlidir. Bu yüzden Türkologlar, eğitim tarihçileri ve sözlükçüler bu eserlerle 19. yüzyıldan itibaren yoğun bir biçimde ilgilenmişlerdir. Bu çalışmada Memlûk devleti döneminde (13-16. yy) yazılan eserler yapı bakımından incelenmiştir. Eserlerin içeriği, içeriğin düzenlenme biçimi ve bu içeriğin açıklanması gibi unsurlar karşılaştırmalı olarak ele alınmıştır.

Memlûklu devleti (1250-1517) zamanında Türkçe öğretimi amacıyla yazılan sözlük ve dil bilgisi kitaplarını Açar (1989; X-XI) iki gruba ayırarak şöyle dile getirmiştir.

a) Günümüze ulaşan eserler

Bulğatu'l-Müştek fi Luğati't-Türk ve'l-Kıfçak

Ed-Dürretü'l-Mudî'a fi Luğati't-Türkiyye

Envâri'l-Mudia

El-Şavaninu'l-Külliyeye Li-Şabti'l-Luğati't-Türkiyye

Eş-Şuzuru'z-Zehbiyye ve'l-Kıta'î'l-Ahmediyye fi'l-Luğati't-Türkiyye

Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi Luğati't-Türkiyye

Şavâid-i Lisâni't-Türkî

Kitâb-ı Beylik

Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk

Kitāb-ı Mecmū'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Arabi ve Muğalî ve Fârisî

b) Varlığı güvenilir kaynaklardan öğrendiğimiz eserler

Halyü'l-Mülk

Kitābu'l-Ef'al

Nādiru'd-Dehr 'Alā Meliki'l-'Asr

Tuhfetu'l-Mülk

El- 'Umdetü'l-Ḳaviyye fi Luğati't-Türkiyye

Zehrü'l-Mülk fi-Nahvi't-Türk

(a) grubunda yer alan eserlerden *Eş-Şuzuru'z-Zehabiyye ve'l-Ḳıta'ı'l-Ahmediyye fi'l-Luğati't-Türkiyye* 1620 yılında yazılmış bir eserdir. *Envārü'l-Mudia*, *Ḳavâid-i Lisāni't-Türkî*, *Kitāb-ı Beylik* kitapları da tekrar yayımlanmamıştır. Bu çalışmada, cumhuriyet döneminde tekrar yayımlanmış eserler değerlendirildiğinden adı geçen bu kitaplar çalışmanın kapsamından çıkarılmıştır. Geriye kalan ve yayımlanmış bulunan *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk*, *Ed-Dürretü'l-Mudî'a fi Luğati't-Türkiyye*, *Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi Luğati't-Türkiyye*, *Bulğatu'l-Müştaş fi Luğati't-Türk ve'l-Ḳıfçak*, *El-Ḳavaninu'l-Külliyeye Li-Zabti'l-Luğati't-Türkiyye*, *Kitāb-ı Mecmū'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğalî* adlı kitaplar ele alınıp değerlendirilmiştir.

Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk (Kİ): “Türklerin dilini anlama kılavuzu/(kitabı)” manasına gelen bu eser, 1312 yılında tamamlanmıştır. Memlûk sahasında yazılan en eski dil bilgisi-sözlüklerden biridir. Yazarı *Ebū Ḥayyan'*dır. *Ebū Ḥayyan*, Endülüs ulemasından olup Berber asıllıdır. Döneminin en üretken yazarlarından. Türkçenin öğretimi için yazdığı pek çok eser bulunmaktadır: *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk*, *Ed-Dürretü'l-Mudî'a fi Luğati't-Türkiyye*, *Kitābu'l-Ef'al (El-Ef'ālu fi Lisāni't-Türkî)*, *Zehrü'l-Mülk fi Neḥvi't-Türk*, *Nefhatü'l-Misk fi Sireti'l-Türk* vb.

Memlûk sahası eserleri arasında Türkologlar tarafından ilk fark edilen eser Kİ'dir. Kİ, “ilk kez Selanikli Mustafa Efendi tarafından 1895 yılında İstanbul'da yayımlanmıştır” (Akar, 2005: 230). Bu eserin var olan üç nüshasından ikisi Ahmet Caferoğlu tarafından karşılaştırmalı olarak ele alınmış ve sözlük, gramer ve indeks biçiminde 1931 yılında yayımlanmıştır. Bu yayının, Memlûk sahası eserleri hakkında yapılan ilmi çalışmaların ilki olarak kabul edilebilir.

1931'deki yayına göre Kİ, kısa bir önsöz ile iki kısımdan oluşmaktadır. Bu eserde sözlük ve dil bilgisi kısımları birbirinden ayrı ayrı yazılmıştır. Önce sözlük kısmı sonra da dil bilgisi kısmı yazılmıştır. Sözlük kısmında kelimeler, alfabetik olarak dizilmiştir. Ayrıca Türkçe kelimeler madde başı yapılmış, karşılıkları ise Arapça yazılmıştır. Kitabın içeriği şu şekilde düzenlenmiştir:

- a) Sözlük
- b) Dil bilgisi
  1. Tasrif
  2. Müfred Kelimelerin Hükümleri
  3. Tasgir
  4. Nispet
  5. Cemi
  6. İsm-i Fail
  7. Mübalegalı İsm-i Fail
  8. İsm-i Tafdil
  9. İsm-i Mef'ul
  10. Mastar
  11. İsm-i Mekan
  12. İsm-i Alet
  13. Hey'et
  14. Edat
  15. Nakil ve Ta'diye Harfi
  16. Harf-i Mutavaat
  17. İttihaz Harfi
  18. Müşareket Harfi
  19. Müzaraat Harfi
  20. Mazi Harfi
  21. Harflerin Ziyade Edilmesi ve Mahalleri
  22. Harf-i Bedel ve Hazf

23. Harekenin Nakli ve Teşdid
24. Mürekkep Kelimelerin Ahkâmı
25. Nekire ve Ma' rife
26. Alem
27. İşaret İsimleri
28. Mevsul
29. Müzaf
30. Fiil
31. Mübteda ve Haber Bahsi
32. Nevasih Bahsi
33. Keşke ve Ehevatı
34. Oranladı, Sağındı ve Bildi Kelimeleri
35. Fiil-i Nefi
36. İstifham
37. Fiil-i Nehi
38. Meçhul Fiilin İ'rap Cihetinden Faili
39. Fiilin Müteallakatı
40. Mastar
41. Zarf-ı Zaman
42. Zarf-ı Mekan
43. Hal
44. Mef'ul Bih
45. İsm-i Failin Fail ve Mef'ule Tallûku
46. İsm-i Mef'ulun Meful Bihe Taallûku (Ta' diyesi)
47. Mastarın Mef'ul Bihe Taallûku (Ta' diyesi)
48. Mef'ul Leh
49. Mef'ul Ma'
50. Müstesna Bahsi

51. Temyiz
52. Tenazü‘
53. İzafet
54. Ant
55. Harfsiz İzafet
56. Tevabi‘
57. ‘Atf
58. Te‘kid
59. Bedel
60. Şart Bahsi
61. Hikayet
62. Harfler

Burada görülüyor ki *Ebū Ḥayyan* Türkçenin dil bilgisel kategorilerini açıklarken Arapça dil bilgisini esas almıştır. Bu anlayış Memlûk dönemi eserlerinin hepsinde görülen ortak bir özelliktir. Ancak Kİ'nin sözlük kısmında Türkçe kelimelerin esas alınması, madde başı yapılması ve alfabetik olarak dizilmesi eseri, döneminin diğer kitaplarından ayırır.

Ed-Dürretü'l-Muđiyyetü fi'l-Luġati't-Türkiyyeti (DM): “Türk dilinin parlayan incisi” anlamına gelen DM, Memlûklular döneminde Türkçeyi öğretmek amacıyla *Ebū Ḥayyan* tarafından yazılan eserlerden biridir. Günümüze kadar gelmiş nüshası Hüsrev b. Abdullah tarafından bilinmeyen bir tarihte kaleme alınmıştır ve Floransa'daki Medicea Bibliotheca Laurenziana'da Orient 130 numara ile kayıtlıdır (Toparlı, 2003: V-VI). Bu nüshayı gün yüzüne çıkaran ve onunla ilgili ilk çalışmaları yapan Ananiasz Zajaczkowski'dir (Akar, 2005: 233; Argunşah, 2010: 188). DM, 24 bölümden oluşmaktadır. Eserin ilk 23 bölümünde çeşitli başlıklar altında kelime listeleri, 24. bölümde ise konuşma cümleleri yer almaktadır.

DM, metin olarak ilkin, 22. ve 23. bölümleri eksik olarak, 1965-1969 yılları arasında Rocznik Orientalistyczny dergisinde dört bölüm halinde yayımlanmıştır (Argunşah, 2010: 188). Eksik yayımlanan 22. ve 23. bölümlerinde Türk erkek ve kadın adları yer almaktadır (Toparlı, 2003: VI). Bu bölümleri de içeren ve metin, dizin tıpkıbasım şeklinde

düzenlenmiş yayın Recep Toparlı tarafından, 2003 yılında gerçekleştirilmiştir.

Ebū Ḥayyan, DM kitabını kısa bir “hamdele-salvele ve sebab-i telif-i kitap” ile yirmi dört bölümden oluşturmuştur. Kitaptaki bölümler oluşturulurken kelimelerin kavram alanları dikkate alınmıştır. Dolayısıyla her bölüm bir kavram alanı biçimindedir. Kitapta şu bölümler/kavram alanları mevcuttur:

1. Yüce Allah, gök ve gökte bulunanlarla yer ve yerde bulunanlar
2. Sular
3. Güzel kokulu bitkiler
4. Meyveler
5. Ağaçlar
6. Hububat
7. Yiyecekler
8. Evcil hayvanlar
9. Yabanî hayvanlar
10. Binek hayvanları
11. Koşum aletleri
12. Renkler
13. Sürüngenler ve böcekler
14. Aletler
15. Savaş aletleri
16. Kuşlar
17. Giyim eşyaları
18. Vücut organları
19. İnsanın nitelikleri ve renkleri
20. Türkçe sayılar
21. Meslek adları
22. Türk erkek adları
23. Türk kadın adları

24. Konuşma cümleleri

Görüldüğü gibi “Türk dilinin parlayan incisi” DM’de fiillere yer verilmemiştir. Sadece isimler, kavram alanlarına uygun olarak gruplar halinde verilmiştir. Eserin son beş varığı, günlük küçük konuşma cümlelerinden ibarettir. Bu cümlelerden bazıları şöyledir:

Sen Türkişe bilür mi sen?	Sen Türkçe bilir misin?
Evet bilür men.	Evet, bilirim.
Sen Tanrıdan kırkumas sen.	Sen Tanrıdan korkamazsın.
Kel benim (menüm) kaçumda.	Yanıma gel
Men senden yetişir men.	Ben seni işitiyorum.

Et-Tuḥfetu’z-Zekiyye fi Luḡati’t-Türkiyye (TZ): “Türk diline/dilinde temiz armağan” anlamındaki bu kitabın yazarı bilinmemektedir. İstanbul Beyazıt Devlet Kütüphanesi Veliyüddin Efendi bölümünde 3092 numara ile kayıtlı olan eserin tek nüshası 1942 yılında T. Halasi Kun tarafından Budapeşte’te (tıpkıbasım biçiminde) yayımlanmıştır. Eserin bilimsel biçimde ele alınması ve yayımlanması ise Besim Atalay (1945) tarafından gerçekleştirilmiştir.

TZ, Türkçe kelimelerle ilgili ayrıntılı bilgi vermesi ve “Kıpçak sözlük ve gramerleri arasında gerçek Kıpçak dil özelliklerini en iyi yansıtan kitap” (Argunşah, 2010; 190) olması bakımından önemlidir. Eserde, kısa bir giriş, sözlük ve dil bilgisi kısımları bulunmaktadır.

TZ’de kelimeler, ا ب ج د harflerinin sırasına göre dizilmiştir. Bu dizilişte Arapça kelimeler esas alınmıştır. Madde başları yazılırken kelimenin türüne dikkat edilmiş, her harfte önce isimler, sonra fiiller yazılmıştır. Kelimelerin sadece ilk harflerinin sıralamasına dikkat edilmiş, ikinci, üçüncü harflere dikkat edilmemiştir (Atalay, 1945; XV). Oysa KI’de kelimelerin tüm harflerinin sırasına riayet edilmiş, kelimelerin türleri ise göz ardı edilmiştir.

TZ’nin içeriği şu şekilde düzenlenmiştir:

- a) Sözlük
- b) Dil bilgisi
  1. Belirtisiz (nekre) ve belirtili (marife)
  2. Zamirler
  3. İşaret isimleri

4. Mevsul
5. Küçültme
6. İsmi fail
7. Edilgen ve ismi meful
8. Yer ismi
9. Aygıt ismi
10. Kurul (heyet)
11. Mastar
12. Emir
13. Nehiy (uyarı)
14. Olumsuzluk
15. Geçmiş zaman
16. Hal kipi
17. Gelecek zaman
18. Geçişli fiil
19. Soru
20. Çoğul
21. Edilim (naibi fail)
22. Edişim (Müfa'ale)
23. Sonu değişmeyenler (mebni)
24. Oranlar
25. Şart edatı ve onunla ilgili olanlar
26. Söz birleştirme (terkibi kelam)
27. Bölücükler (nevasih)
28. Fiil cümlesi
29. Önözne (müpteda) ve yüklem (haber)
30. Fiil ve fail

31. Fiilin fazlalardan gereği olan şeyler (mastar, zaman zarfı, hal, düz tümleç, içinli tümle vb.)

32. Bağlaç

33. Pekitme (tekit)

34. Bedel

35. Sokunca (idgam)

36. Muhatap

37. Hikaye

38. Atma (hazif)

39. İsimden fiil türetme

40. Ünlem

41. Şaşalama (taaccüp)

42. İyi ve kötü olma

43. Yardımsama (istigase)

44. Çoğulun çoğulu

45. Tutar (cezim)

46. Zamirler ve zamir ekleri

Görüldüğü gibi bu eserin içeriği ve oluşturulma biçimi Kİ ile benzerlik göstermektedir. Zaten TZ'nin yazarı kitabın baş kısmında Kİ'yi gördüğünü ve ondan etkilendiğini belirtmiştir. Ancak TZ ile Kİ arasında sözcüklerin sıralanması, kaynak dil-hedef dil durumu, dil bilgisi konularının belirlenmesi ve açıklanması gibi pek çok farklı durum bulunmaktadır.

Kitābu Bulġatu'l-Müştāk fi Luġati't-Türk ve'l-Kıfçak (BM): "Öğrenene, Türk ve Kıpçak dilini bildiren kitap" anlamındaki bu eser daha çok sözlük olarak tasarlanmıştır. Türk asıllı Cemaleddin Ebu Muhammed Abdullah et-Türkî tarafından yazılmıştır. Bilinen tek nüshası, Paris Bibliothèque Nationale Türkçe yazmalar bölümündedir.

Eser ile ilgili ilk çalışma, eserin "isimler" kısmı ile ilgilidir. 1938 yılında Ananiansz Zajaczkowski'nin yaptığı bu çalışma, Şerif Hulûsi tarafından 1941 yılında "Türklerin ve Kıpçakların Dili Hakkında Arapça Kitap" adı ile tercüme edilmiştir.

Ananiansz Zajaczkowski, 1954 yılında fiilleri, 1958 yılında tekrar isimleri yayımlamıştır. Bu yayımlarda eserin tıpkıbasımı da bulunmaktadır (Argunşah, 2010: 191)

BM'de, dört bölüm bulunmaktadır:

a) Allah, semavi cisimler ve Allah'ın iradesine bağlı hadiseler

b) Yeryüzü, madenler ve yeryüzündeki bazı cisimler

1. Yeryüzü (dağlar, ormanlar, ağaçlar vb.)

2. Madenler, su, deniz, ırmak, balıkçılık vb.

3. Deniz aşırı ticaret (misk, inciler, kazançlar, ziyanlar vb.)

4. Hayat, ölüm, günahlar vb.

5. Ordu ve harp lavazımı

6. Tahıllar ve diğer bitkiler

7. Davarlar (deve, inek, koyun vb.)

8. Gıda, yemekler, süt mamulleri

9. İçecekler

10. Akrabalık adları

11. Ölçüler ve ağırlıklar

12. Hastalıklar

13. Vahşi hayvanlar

14. Sürüngenler, böcekler vb.

15. Kuşlar

16. Sayılar

c) Zarflar ve zamirler

d) Fiiller (Zajaczkowski, 1941; 7)

Bu eserde müellif Arapça kelimeleri madde başı olarak kullanmıştır. Ancak Türkçe karşılıkları olarak tek bir kelime ile yetinmemiştir. Çoğu zaman iki, üç hatta dört kelime ile Arapça kelimenin karşılığını vermiştir (Zajaczkowski, 1941; 8).

El-Ḳavaninu'l-Küllüyye Li-Ḍabti'l-Luġati't-Türkiyye (Kavanin):
"Türk dilinin genel kuralları" anlamına gelen *Kavanin*'in yazarı ve yazılış

yeri tam olarak belli değildir. 15. yüzyılda yazılmış olan bu eserin tek nüshası, Süleymaniye Kütüphanesi Şehit Ali Paşa bölümündedir. Bu eserin adından da anlaşılacağı üzere, yazılış gayesi Araplara Türk dilinin kurallarını öğretmektir. Bunun için kitapta ağırlıklı olarak dil bilgisi konularına yer verilmiştir.

Kavanin kitabı ilk defa Kilisli Rifat tarafından 1928 yılında Fuat Köprülü'nün ön sözü ile yayımlanmıştır. Bu ilk yayımda eserin hatime kısmı bulunmamaktadır. Bu il çalışmayı esas alan S. Telegdi, 1937 yılında Almanca bir dizin ile birlikte yayımlamıştır (Karamanlıoğlu 1994: XXV, Ercilasun, 2006: 390). Eserin tıpkıbasımı, Türkiye Türkçesine aktarılmış biçimi ve kelimelerin dizini, 1999 yılında Recep Toparlı, M. Sadi Çoğenli ve Nevzat H. Yanık tarafından yayımlanmıştır.

Kavanin kitabı "hamd ve dua" kısmından sonra kısa bir giriş bölümüne sahiptir. Bu bölümde kelimelerin telaffuzu, Türkçenin ses bilgisi gibi konular işlenmiştir. Eserin metin kısmı ise üç bölümden oluşmaktadır. Bu bölümlerin ilkinde "Fiil kip ve ekleri", ikincisinde "İsim ve ona bağlı olanlar", üçüncüsünde ise "Harfler (ekler)" konusuna yer verilmiştir. Kitabın son kısmında kısa bir "Hatime (sonuç)" yazılmıştır.

Kitapta yer alan bölüm ve kısımlar (alt bölümlerler) şöyle adlandırılmıştır:

a) Fiil kip ve ekleri

1. Geçmiş Zaman
2. Geniş Zaman
3. Nehiy (Olumsuzluk) Üzerine Birkaç Söz
4. Soru Hakkında Birkaç Söz
5. Dua Üzerine Birkaç Söz
6. Temenni
7. Tereci (Ümit)
8. Fiile bağlı olanlar: mastarlar, ism-i fail, ism-i mef'ul, ism-i tafdil, şekil, alet, zaman ve yer isimleri.

b) İsim ve Ona Bağlı Olanlar

1. Fail (özne)
2. Naib-i Fail

3. Üçüncü ve dördüncüsü müpteda (isim cümlesinin öznesi)
4. Mansûbat (tümleçler) ve diğerleri: mef'ul (nesne) ve ona benzeyenler
5. Cerli Kelimeler
6. Mebni: zamirler, ism-i işaret, mevsul, sayı ismi, ism-i fail, bazı zarflar...
7. İsmi ve ona katılanları anlatan tamamlayıcı bölüm: ism-i fail, nispet, küçültme, çoğul ve ikil, somut isimler, yüce adlar, değersiz adlar, insan ile ilgili kavram ve sıfatlar, hayvanlar, meyveler, renkler, sayılar...

c) Harfler (ekler)

1. geçişlilik eki
2. ortaklık eki
3. cevap edatı
4. geniş zaman eki
5. geçmiş zaman eki
6. Olumsuzluk ve nehiy eki
7. Soru eki
8. Emir eki
9. Şart eki
10. Mastar edatı
11. Neden bildiren edat
12. Temenni edatı
13. Uyarı edatı

d. Hatime (Sonuç)

Yukarıda görüldüğü üzere *Kavanin* bir dil bilgi kitabı mahiyetindedir. Ayrı bir sözlük kısmı yoktur. Ancak her dil bilgisi konusu uygun kelimelerle örneklendirilmiştir. Bu kelime listeleri isimler konusunda daha zengindir. Alfabetik olarak da sıralanmamıştır.

Kitâb-ı Mecmû'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğalî (KM):
"Türkçe, Farsça ve Moğolca Sözlük" olarak adlandırılmış olan bu kitap iki

ayrı bölümden oluşmaktadır: Arapça-Türkçe sözlük ve Moğolca-Farsça sözlük.

KM'nin Arapça-Türkçe sözlük bölümü, incelenmiş ve gözden geçirilerek yeniden dizilmiş metni 1894 yılında M. TH. Hautsma tarafından Leiden'de Almanca olarak yayımlanmıştır. Bu çalışmada yer alan Arap harfli ve yeniden dizilmiş isimleri 1970 yılında Alma Ata'da A. K. Kurişjanov tarafından Rusça yayımlanmıştır (Argunşah, 2010: 188). Recep Toparlı, M. Sadi Çöğenli ve Nevzat H. Yanık ise 2000 yılında Arapça metni esas alarak KM'yi Türkiye Türkçeye aktarmış, kelime dizini ve tıpkıbasımını da ekleyerek yayımlamıştır.

KM'nin Moğolca kısmı ise N. Poppe tarafından hazırlanan *Das Mongolische Sprachmaterial einer Leidener Handschrift* adlı çalışmada ele alınmıştır (Recep Toparlı, vd., 2000: V)

Asıl nüshası şimdiye kadar tespit edilemeyen bu eserin Halil bin Muhammed bin Yusuf el-Konevî adındaki Konyalı Türk müstensih tarafından 1343 (veya 1345) yılında yazılan bir nüshası, Hollanda'nın Leiden İlimler Akademisi Kütüphanesinde bulunmaktadır. Bu nüshaya göre Arapça-Türkçe sözlük kısmı "hamdele-salvele ve sebeb-i te'lif-i kitâb" ile başlar. Bundan sonrası ise dört bölümdür. Bu bölümler şöyledir:

a) İsimler

1. Yükseklik ve onunla ilgili isimler
2. Yer ve orada bulunanlar
3. Su vb. şeyler
4. Ağaç, meyve, bitki vb. şeyler
5. Ziraat ve hububat
6. Kuşlar vb. şeyler
7. Vahşi hayvanlar
8. Haşere vb. şeyler
9. At cinsleri, renkleri vb. şeyler
10. Silah, at ve savaş aletleri
11. Deve ve sığır
12. Koyun ve keçi
13. Yemek, yiyecek, içecek ve sütler

14. Ev eşyası, sergi, kadınlara mahsus giysi vb.
15. Giysi ve kumaş çeşitleri
16. İnsan dış ve iç organları
17. Sayılar ve hesap
18. Makam ve sanatçılar
19. İnsanların nitelikleri
20. Genel isimler ve karşıtları
21. Vakit ve zaman
22. Melik ve melike hakkındaki isimleri
23. Renkler
24. Madenler
25. Akriba, yakın, tanıdık-mülk, memlûk, hür ve cariye
26. İlet-hastalık ve şeytan

b) Fiillerin mastarları ve emir biçimleri

c) Kelime ve fiil çekimleri: Bu bölümde fiillerin çekimi hakkında kısa bir açıklama yapıldıktan sonra geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanın çekimi anlatılmıştır.

d) Cümle kuralları: Bu bölümde söz diziminde görevli kimi eklere yer verilmiştir: -mI, -çI, -daş, -dA, -dAn, -nI vb.

Bu dört bölümden özellikle "isimler" bölümü ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Fiiller bölümünde Arapça kelimeler esas alınmış ve alfabetik olarak dizilmiştir. Fiiller yazılırken, emir kipi II. teklik şahıs göz önünde bulundurulmuştur. Kelime ve fiil çekimlerinde fiillerin çekimi hakkında kısa bir açıklama yapılmış sonra geçmiş, gelecek ve şimdiki zamanın çekimi sırayla anlatılmıştır. Kitabın son bölümü biçim bilgisi ile ilgilidir. Burada Türkçe işlek olan eklere yer verilmiştir. Bütün bu durumlar dikkate alındığında kitabın "isimler" bölümünde sözlük kavramının diğer bölümleri için de dil bilgisi kavramının ağır bastığı söylenebilir.

SONUÇ

Memlûk sahasında Türkçe öğretimi için hazırlanan kitaplarda en büyük etki Ebû Hayyan'a aittir. Ebû Hayyan hem yazdığı eserlerle hem

de daha sonra yazılan eserlere örnek olması ile dönemin dil bilgisi ve sözlük kitaplarının şekillenmesinde etkili olmuştur.

Bu dönemde yazılan eserlerden başta *Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi Luğati't-Türkiyye ile Ebü Hayyan'ın Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk* adlı eseri arasında konuların ele alınışı ve düzenlenmesi bakımından benzerlikler bulunmaktadır. Bu iki eserde sözlük ve dil bilgisi kısımları birbirinden ayrı olarak yazılmıştır. Diğer eserlerde ise sözlük ile dil bilgisi konuları iç içe yazılmış, dil bilgisi konularına uygun kelime listeleri verilmiştir.

Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi Luğati't-Türkiyye ve Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk'te sözlük kısımları alfabetik olarak dizilmiştir. Ancak kaynak ve hedef dil seçimleri ve kelime türlerinin dikkate alınıp alınmaması meseleleri bakımından farklılıkları bulunmaktadır. *Et-Tuhfetu'z-Zekiyye fi Luğati't-Türkiyye*'de Arapça (kaynak dil) kelimeler madde başı yapılmış, Türkçe (hedef dil) karşılıkları yazılmıştır. Bu dizilişte iki temel faktöre riayet edilmiştir. Kelimeler önce türlerine ayrılmış; isimler önce, fiiller sonra yazılmıştır. İsimlerin ve fiillerin diziminde sadece ilk harflerin sırası göz önünde bulundurulmuştur. Daha sonraki harflerin sıralamasına dikkat edilmemiştir. *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk*'te ise madde başı kelimeler Türkçe (kaynak dil), karşılıkları Arapçadır (hedef dil). Bu eserde kelimelerin diziminde bir faktör etken olmuştur: harflerin alfabe sırası. Kelimelerin sadece ilk harflerinin değil, diğer harflerin sırasına da dikkat edilmiştir. Ayrıca kelimelerin türlerine bakılmamıştır. İsimler ve fiiller karışık olarak, alfabetik sıralarına uygun olarak yazılmıştır.

Kitābu Bulğatu'l-Müştaḳ fi Luğati't-Türk ve'l-Ḳıfçaḳ kitabında müellif Arapça kelimelerin Türkçe karşılıklarını verirken tek bir kelime ile yetinmemiştir. Çoğu zaman iki, üç hatta dört Türkçe kelime vermiştir. İsimler kavram alanlarına göre sınıflandırılmıştır. Fiiller ise Arapça harflerin sırasına uygun olarak dizilmiştir. Kelimelerin birden fazla kelime ile açıklanması, madde girişi bakımından bu eseri *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk* ile benzer kılmaktadır. Ayrıca eserin bölümlerinin düzenlenmesi ve kelimelerin seçimi de müellifin *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk*'ten etkilendiğini gösterecek niteliktedir.

El-Ḳavaninu'l-Küllüyye Li-Ḥabti'l-Luğati't-Türkiyye bir dil bilgi kitabıdır. Aynı düzenlenmiş bir sözlük kısmı bulunmamaktadır. Kitapta yer alan her dil bilgisi konusu, uygun kelimelerle örneklendirilmiştir. Bu örneklerden oluşan kelime listeleri isimler konusunda daha zengindir ve alfabetik olarak sıralanmamıştır. Ancak kitapta en ayrıntılı bölüm "fiiller" konusuna aittir. Çünkü yazarın anlayışına göre fiiller dilin temelini oluşturur.

Ed-Dürretü'l-Muđiyyetü fi'l-Luğati't-Türkiyyeti eserinde ise fiillere yer verilmemiştir. Sadece isimler, kavram alanlarına uygun olarak gruplar halinde yazılmıştır. Ebü Hayyan bu eserinde *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk*'ten farklı olarak madde başlarını Arapça kelimelerden oluşturmuş, açıklamaları ise Türkçe yazmıştır. Ayrıca *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk*'te bulunan kelimelerin birden fazla kelime ile açıklanma durumu bu eserde bulunmamaktadır.

Kitāb-ı Mecnū'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğalî kitabı, iki ayrı sözlük olarak düzenlenmiştir: Arapça-Türkçe sözlük ve Moğolca-Farsça sözlük. Bu eserde "isimler" bölümü ayrıntılı olarak ele alınmıştır. Kavram alanları mümkün oldukça detaylandırılarak yazılmıştır. Fiiller bölümünde ise Arapça kelimeler esas alınmış ve alfabetik olarak dizilmiştir.

Buna göre; kaynak dil - hedef dil açısından bu dönemin eserleri *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk* hariç hepsi aynıdır. Sadece *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk*'te kaynak dil Türkçe, hedef dil Arapçadır.

Madde başlarının dizilmesi bakımından farklı yöntemler denemiş olsalar da *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk* ve *Et-Tuħfetu'z-Zekiyye fi Luğati't-Türkiyye* alfabetiktir. Diğer eserlerde kavram alanlarına dikkat edilmiştir.

Sözlükte kullanılan dil sayısı bakımından Kitāb-ı Mecnū'ı Tercümân-ı Türkî ve 'Acemî ve Muğalî eseri Arapça, Türkçe, Farsça, Moğolca dillerini içermesi bakımından çok dilli sözlükler grubunda değerlendirilebilir. Ancak iki bölümden oluşması ve Arapça-Türkçe, Farsça-Moğolca olarak düzenlenmiş olması bakımından iki dilli sözlükler içinde kabul etmek daha doğru bir değerlendirme biçimidir. Dönemin diğer eserlerinde böyle bir sorun bulunmamaktadır. Hepsi iki dillidir.

Bu dönemin sözlükleri kapsamı bakımından sınırlandırılmış genel sözlüklerdendir. Dilin farklı alanlarına yönelik kelime listeleri içerirler. Bu eserlerde madde başları da genellikle bir kelime ile karşılanmıştır. Sadece *Kitābu'l-İdrāk li-Lisāni'l-Etrāk* Arapça açıklamalara ve *Kitābu Bulğatu'l-Müştaħ fi Luğati't-Türk ve'l-Kıfçaħ* kitabında da birden fazla kelime ile karşılık verme durumu söz konusudur.

KAYNAKÇA

- AĞAR, Mehmet Emin (1989). *Kitābu fi'l-Fıkh Bi-Lisāni't-Türkî* (İnceleme-Metin-Sözlük), Yayınlanmamış Doktora Tezi, İstanbul: Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü.
- AKAR, Ali (2005). *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Ötüken Yayınları.

- ARGUNŞAH, Mustafa (2010). *Karahanlıca, Harezmece, Kıpçakça Dersleri*, (Ed. Hayati Develi), İstanbul: Kesit Yayınları.
- ATALAY, Besim (1945). *Et-Tuḥfetü'z-Zekiyye fi Luġati't-Türkiyye*, İstanbul: Türk Dil Kurumu.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1931). *Abû Hayân Kitâb al-İdrâk li-Lisân al-Atrak*, İstanbul: Evkaf Matbaası.
- CAFEROĞLU, Ahmet (1984). *Türk Dili Tarihi*, İstanbul: Enderun Kitabevi.
- ERCİLASUN, Ahmet B. (2006). *Başlangıçtan Yirminci Yüzyıla Türk Dili Tarihi*, Ankara: Akçağ Yayınları.
- KARAMANLIOĞLU, Ali Fehmi (1994). *Kıpçak Türkçesi Grameri*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları
- TOPARLI, Recep (2003). *Ed-Dürretü'l-Mudiyye Fi'l-Luġati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, Recep - ÇÖGENLİ, Sadi - YANIK, Nevzat H. (1999). *El-Kavânînü'l-Küllîye Li-Zabti'l-Luġati't-Türkiyye*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- TOPARLI, Recep - ÇÖGENLİ, Sadi - YANIK, Nevzat H. (2000). *Kitâb-ı Mecmû-ı Tercümân-ı Türkî ve Acemî ve Mugâlî*, Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.
- ZAJACZKOWSKI, Ananiasz (1941). *Türklerin ve Kıpçakların Dili Hakkında Arapça Kitap*, (çev. Şerif Hulûsi), Ankara. (Türk Dili Kurumu kütüphanesindedir, yayımlanmamıştır.)